

CONFERENTIE ONDERZOEK IN CULTUUREDUCATIE / 22 JUNI 2007
SESSIE B: STAND VAN ZAKEN IN HET NEDERLANDS EN VLAAMS ONDERWIJS

SCHOOLPOTRETEN CULTUUREDUCATIE IN HET PRIMAIR ONDERWIJS NADER BESCHOUWD

Door: Fianne E.M. Konings

Introductie

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) houdt zich al geruime tijd bezig met cultuureducatie. Bij de samenvoeging van de departementen onderwijs en cultuur heeft de toenmalige staatssecretaris voor cultuur cultuureducatie tot een beleidspunt gemaakt. Lag eerst de nadruk op het voortgezet onderwijs, het mbo en de pabo, in 2003 werd de beleidsbelangstelling verlegd naar het primair onderwijs. De minister van OCW stelde begin dat jaar een Taakgroep Cultuureducatie Primair Onderwijs in. De Taakgroep had de opdracht de minister te adviseren over de aanpak van cultuureducatie in het primair onderwijs en formuleerde zijn advies in *Hart(d) voor cultuur*. Veel scholen bleken al veel aan cultuur te doen, vandaar dat een indeling in scenario's het beste bij de praktijk aansloot. De scenario's geven handvatten om in kaart te brengen wat er gebeurt op scholen, in culturele instellingen en bij gemeentes en ze geven inzicht in hun ambitie.

Aansluitend op het advies van de Taakgroep kwam het ministerie van OCW met de Regeling Versterking Cultuureducatie Primair Onderwijs, de 10,90 euro-Regeling genoemd. Volgens deze Regeling kunnen scholen tot 2008 aanspraak maken op 10,90 euro per leerling per jaar. Het bedrag moet besteed worden aan cultuureducatie. Enige voorwaarde hierbij is dat de basisschool een visie op de rol van cultuur in het onderwijs formuleert en dit in het schoolbeleidsplan vastlegt. Na 2008 gaat het geld op in de lumpsum en is het weer vrij besteedbaar voor scholen.

Het projectbureau Versterking Cultuureducatie Primair Onderwijs van het ministerie van OCW werd ingesteld om het stimuleringstraject voor het primair onderwijs gestalte te geven. Een onderdeel van dit traject is een kwantitatieve en kwalitatieve monitoring van de uitwerking en effecten van de Regeling. De kwantitatieve monitoring is en wordt nog steeds door Sardes uitgevoerd.

Over de resultaten en de onderzoeksmethode van kwalitatieve monitoring gaat deze paper. De weerslag van de kwalitatieve monitoring is terug te vinden in *Elke school is uniek, schoolportretten cultuureducatie in het primair onderwijs* (2006). Deze momentopname laat zien hoe cultuur in de praktijk wordt vormgegeven en functioneerde vooral als inspiratie voor andere scholen. De hoofdconclusie laat zien dat er voor cultuur een fundament in school moet zijn, bestaande uit een schoolteam en duidelijk gekozen onderwijsvisie. In deze paper wordt ingegaan op deze conclusies en gekeken naar vergelijkbaarheid met andere schoolportretten.

Onderzoeksvraag

De vraag van het ministerie die ten grondslag lag aan de kwalitatieve monitoring was:

Het maken van portretten van veertien scholen die inzicht geven in het effect van de Regeling Versterking Cultuureducatie Primair Onderwijs en in de plek of rol die scholen in hun onderwijsprogramma reserveren voor cultuureducatie. Deze inzichten moesten leiden tot aanbevelingen voor beleidsmakers in de onderwijs- en cultuureducatiesectoren én dienen ter inspiratie van andere scholen en cultuureducatie-experts.

Na afronding van het onderzoek ontstond de interesse naar vergelijkbaarheid met andere publicaties met schoolportretten. Over welke onderwerpen zijn nog meer schoolportretten geschreven? Zijn schoolportretten vergelijkbaar? En wat levert een vergelijking met de schoolportretten cultuureducatie primair onderwijs op?

Onderzoeksaanpak

Schoolportretten cultuureducatie

Voor het onderzoek zijn schoolportretten van veertien basisscholen gemaakt door schoolbezoeken van een dag(deel), met interviews met directie, interne cultuurcoördinator (ICC) en leerkrachten (en derden: ouders) en klasbezoeken (gesprekken met leerlingen).

Bij de selectie van de scholen is geadviseerd door cultuureducatieve organisaties uit de verschillende regio's. Daarbij is gekeken naar een spreiding over het land, denominatie, type school (stadsschool of dorpsschool), gemeentegrootte, specifieke onderwijsvisie of cultuureducatieve aanpak. Vijf scholen zijn in het schooljaar 2004/2005 bezocht en negen in het schooljaar 2005/2006.

De interviews en gesprekken waren open gesprekken, gebaseerd op een interviewleidraad, met daarin de onderwerpen visie, cultuureducatie in school, samenwerking (met scholen, culturele instellingen en andere partijen), coördinatie, doorgaande lijn, financiën, ruimte en evaluatie. Ook werd ingezoomd op knelpunten en mogelijke oplossingen.

Schoolportretten nader beschouwd

Om meer schoolportretten te verzamelen is een klein onderzoek via internet uitgevoerd. Een deel van de gegevens is verzameld door schoolportretten als zoekterm bij Google te gebruiken. Een ander deel is verzameld door bij specifieke organisaties zoals KPC Groep, Sardes en SLO de zoekterm schoolportretten in te voeren.

Resultaten *Elke school is uniek, schoolportretten cultuureducatie primair onderwijs*

Conclusies schoolportretten cultuureducatie

Het onderzoek heeft veertien portretten opgeleverd, waaruit blijkt dat scholen eigenzinnige en interessante keuzes maken ten aanzien van onderwijs en cultuur in school. Elke school had wel iets unieks.

De Regeling van het ministerie lijkt effectief: alle bezochte scholen hebben nagedacht over wat ze met cultuur willen en waar de 10,90 euro per leerling nu en in de nabije toekomst voor ingezet kan worden.

Sommige schoolteams zien het extra geld als een aanleiding om kunst- en cultuuroelen die ze in het verleden nastreefden weer op te pakken of om ze juist verder te integreren in hun onderwijsvisie. Allemaal zoeken ze naar manieren om het geld niet 'kwijt te raken' aan eenmalige projecten. Ze besteden het aan structurele 'oplossingen', zoals het aanstellen van een vakleerkracht voor de kunstvakken of het aanschaffen van een beamer. Hoewel scholen de bijdrage bescheiden vinden, weerhoudt dat ze er niet van plannen voor de lange termijn te ontwikkelen voor de integratie van cultuur in het onderwijsprogramma.

Het goede van deze subsidie vindt een directeur "dat als je succes wilt, je de mogelijkheid hebt een subsidie aan te vragen". Dat de aanvraag voor de Regeling niet veel extra werk met zich meebrengt, spreekt directies aan. Ze zijn gewend dat projectsubsidies veel papierwerk met zich meebrengen.

Gaandeweg de schoolbezoeken werd duidelijk dat bij elke school een fundament voor cultuur in school aanwezig is. Dit is de basis in de school, die de plek van cultuur in school ondersteunt. Waar bestaat een fundament voor cultuur uit?

Het fundament voor cultuur is een samensmelting van twee componenten: onderwijsvisie en personeel. Onder personeel wordt hier verstaan het schoolteam, specifiek de schooldirectie, de ICC en het team zelf. Op deze twee componenten wordt verder gebouwd met bouwstenen die zich in en buiten de school bevinden. Een fundament is de

grondslag, de bouwstenen de elementen om mee te bouwen. Bouwstenen zijn onder andere de externe partijen, zoals culturele instellingen, steunfunctie-instellingen, andere scholen en onderwijsbegeleidingsdiensten. Verder zijn het ruimtes en faciliteiten voor cultuur in en buiten school, financiële middelen en evaluatie. Maar ook ouders, de historie van een school en de onderwijsaanpak ten aanzien van ICT.

Fundament: onderwijsvisie

De onderwijsvisie is een belangrijke component van het fundament voor cultuur in school. De directie en het team bepalen de onderwijsvisie op school. De visie is de wijze waarop het team kijkt naar de maatschappij (onder andere levensbeschouwing en geloofsovertuiging), het kind en het leren van het kind.

De visie op de maatschappij kan bijvoorbeeld bepaald worden door de godsdienstige overtuiging. Op sterk christelijke scholen worden dans en drama door ouders niet geaccepteerd. Deze scholen kiezen bij cultuur vaak voor muziek en cultureel erfgoed. Sommige scholen hebben in hun visie specifieke aandacht voor normen en waarden. Er zijn scholen die een specifieke aanpak voor de omgangsvormen hebben tussen leerlingen, leerkrachten en ouders. Dit blijkt een positief effect op cultuureducatie te hebben. In een theater passen leerlingen zich bijvoorbeeld sneller aan andere gedragscodes aan. Maar door de aandacht voor omgangsvormen hebben leerlingen ook een positieve houding ten opzichte van elkaar, waardoor ze zich durven te uiten in kunst en cultuur. Dit was ook goed te zien op een school, waarbij leerlingen elkaar dagelijks complimenteren en elkaar confronteren met ongewenst gedrag.

De gekozen onderwijsvisie geeft directie en team houvast om cultuur een vanzelfsprekende plek in school te geven. Er zijn een aantal specifieke visies die een positief effect op cultuureducatie hebben. Dit zijn onder andere:

- ontwikkelingsgericht onderwijs (OGO)
- ervaringsgericht onderwijs (EGO)
- Jenaplan
- visie met als grondslag de theorie van de meervoudige intelligentie (MI)
- adaptief onderwijs

De overeenkomst tussen deze visies is dat zij het 'totale kind' als uitgangspunt nemen. Cognitie, emotionaliteit, socialiteit en creativiteit worden alleen en in samenhang gestimuleerd. Bij zeven geportretteerde scholen met deze 'kindgerichte' visie worden deze cognitieve, sociale, creatieve en emotionele ontwikkeling gecombineerd, zodat ze elkaar en de gehele ontwikkeling van het kind versterken. In deze visie is cultuur een vanzelfsprekend onderdeel van het gehele onderwijsaanbod, omdat zij de hiervoor genoemde vier gebieden aanspreekt.

Bij scholen die OGO, EGO en MI in hun onderwijsvisie een plek geven, is er sprake van een breuk in het aanbod van lesstof tussen onderbouw en bovenbouw. Dit wil zeggen dat er in de onderbouw kindgericht wordt gewerkt, terwijl er in de bovenbouw vooral wordt vastgehouden aan methodes. Directeuren erkennen deze breuk en wijten dit aan het ontbreken van ontwikkelingsgerichte methodes voor de bovenbouw en het werken naar de Cito-toets.

Scholen met een duidelijke onderwijsvisie selecteren hun leerkrachten aan de hand van criteria gebaseerd op die visie. Nieuwe collega's moeten de onderwijsvisie onderschrijven, alvorens ze worden aangenomen.

Scholen met een visie die de nadruk legt op de cognitieve vakken, zien het als hun taak om naast cognitie ook aandacht aan de sociale, creatieve en emotionele ontwikkeling te besteden. De verschillende ontwikkelingsgebieden van het kind worden dan los van elkaar gezien. Dit werd aangetroffen in ongeveer de helft van de geportretteerde scholen.

Schooldirecteuren streven naar onderwijs dat een beroep doet op alle facetten van het kind, maar in de praktijk blijkt de nadruk vaak te liggen op de cognitie. De werkwijze van

de onderwijsinspectie werkt dit volgens hen in de hand. De inspectie let vooral op de cognitieve vakken en de methodes ervan zijn richtinggevend. Scholen die een meer 'kindgerichte' visie nastreven, hebben het gevoel dat ze zich bij een inspecteur vaak meer moeten verantwoorden.

Fundament: schoolteam: directie, ICC en team

Het schoolteam, de directeur met de leerkrachten, is de tweede component van het fundament voor cultuur. De directeur is hierbij sturend; hij zorgt immers voor de voorwaarden waaronder het team kan functioneren.

De directeur bepaalt samen met het team de onderwijsvisie van de school.

De ICC werkt de consequenties van die visie voor cultuur uit. Meestal in samenspraak met de directeur, die de ICC handvatten geeft om andere teamleden te betrekken bij de ontwikkeling van cultuur in school. Directeur, ICC en team evalueren wat ze in het verleden aan cultuur hebben gerealiseerd, hoe cultuur in de onderwijsvisie past, welke culturele activiteiten in de omgeving van de school aanwezig zijn en wie in het team welke expertise heeft. Wanneer het cultuurbeleid en de culturele activiteiten zijn vastgelegd, is de ICC de contactpersoon voor culturele instellingen. Hij zorgt voor de continuïteit van de gekozen cultuurkoers. De school plant culturele activiteiten vaak verder vooruit dan één schooljaar. Men werkt aan een lange-termijnplanning waarin cultuur in het schoolbeleid is verankerd.

Uit dit onderzoek blijkt dat wanneer de werksfeer en samenwerking in een team goed zijn, dit een positief effect heeft op de ontwikkeling van cultuureducatie. Een directeur zorgt voor een groot deel dat een team goed functioneert. Wanneer hij dit niet kan bewerkstelligen komt de cultuureducatie slecht van de grond. In drie van de geportretteerde scholen was dit duidelijk zichtbaar.

De directeur is cruciaal voor de financiering van culturele activiteiten in school. Hij vraagt subsidie aan, stelt schoolbudget voor cultuur beschikbaar en bepaalt welke bijdrage ouders leveren.

De directeurs van de geportretteerde scholen maakten bijna allemaal eerst plannen en zochten daar vervolgens geld bij. Soms hielp hun schoolbestuur daarbij.

Schoolbesturen hebben vooral een stimulerend effect op het schoolteam. Vooral als het gaat om het informeren van de schooldirecteuren over inhoudelijke en financiële mogelijkheden om cultuur in school een plek te geven. Eén schoolbestuur heeft zelfs voor zijn scholen een consultant cultuureducatie in dienst genomen.

De voornaamste motivatie van een schoolteam om cultuur te integreren in zijn school, is het effect van cultuureducatie op de leerling. De leden van een schoolteam zien andere capaciteiten en kwaliteiten van leerlingen als ze cultureel actief bezig zijn. Volgens hen beleven leerlingen er plezier aan. Hierdoor functioneren ze goed op school en krijgen leerkrachten een intensiever contact met ze.

Cultuureducatie wordt door teams gebruikt om verbindingen tussen vakken te leggen, vakoverstijgend te werken. Scholen werken dan vaak met thema's of verbinden aardrijkskunde en geschiedenis in wereldoriëntatie.

Er zijn knelpunten bij de invoering van cultuureducatie, maar die vormen op korte termijn geen belemmering voor schoolteams.

Het grootste knelpunt, zo blijkt uit dit onderzoek, is het vervoer van en naar culturele instellingen. Het dwingt scholen keuzes te maken, door bijvoorbeeld bepaalde activiteiten niet te doen, cultureel erfgoed in de omgeving centraal te stellen, instellingen te bezoeken die op fietsafstand liggen of vervoer op de agenda te zetten in het overleg met de lokale overheid.

Ander knelpunt is de continue werk- en tijdsdruk die leerkrachten voelen. Dit is een algemeen onderwijsprobleem, maar heeft ook invloed op cultuureducatie. Cultuur in de klas wordt vaak als extra werk gezien. Daarom zoekt zowel de ICC als de directeur naar mogelijkheden om cultuur een vanzelfsprekende plek in de visie en werkwijze van school

te geven, zodat het niet als extra werk maar als onderdeel van het lesgeven wordt gezien.

Bouwstenen

De onderwijsvisie en het personeel dragen ertoe bij dat cultuur een plek krijgt in school. Een onderwijsvisie bepaalt bijvoorbeeld waar accenten voor cultuur liggen en ook wat er niet aan cultuur in school mag komen. De expertise en interesse voor cultuur van individuele leerkrachten bepalen ook het cultuuraanbod voor leerlingen. Hoe cultuur in school verder vorm krijgt, wordt bepaald door de bouwstenen. Bouwstenen zijn onder andere samenwerkingspartners zoals culturele instellingen, scholen en onderwijsbegeleidingsdiensten. Maar ook ruimtes en faciliteiten voor cultuur in en buiten school, financiële middelen en evaluatie. Bouwstenen die opvielen en verder uitgewerkt zijn in de publicatie *Elke school is uniek* zijn:

- Externe samenwerkingspartners
- Cultureel erfgoed in de buurt van school
- Ouders
- De historie van een school
- ICT (voor onderzoek en presentatie)

Onderzoeksmethode: schoolportretten nader beschouwd

Maar wat zeggen deze schoolportretten nou in relatie tot andere scholen? Op internet verschijnt het ene schoolportret na het andere. Het zijn schoolportretten voor allerlei schooltypes, van (speciaal) basisonderwijs tot de pabo. De grootste partij die zich met schoolportretten presenteert, is de onderwijsinspectie. Die heeft zich met name toegelegd op ICT in het onderwijs, in allerlei schooltypes en vanuit verschillende nationale en internationale invalshoeken. Wie daarnaast meerdere schoolportretten hebben geproduceerd zijn SLO, APS, CPS, GION, SCO Kohnstamm Instituut, Sardes en KPC Groep (zie lijst met bronnen). Er zijn er naar alle waarschijnlijkheid nog veel meer, die niet via internet met de zoekterm schoolportretten waren te traceren. Beschrijvingen van scholen en hun aanpak lijkt een geaccepteerd fenomeen in onderwijsonderzoek.

De doelstelling van de schoolportretten is net als bij de schoolportretten cultuureducatie: inspiratie voor anderen. Vaak is die inspiratie nodig om inzicht te geven in de mogelijkheden van een beleidsmaatregel in het onderwijs. Het verlevendigt daarnaast de onderwijspraktijk voor beleidsmakers. Een opvallend verschil met de schoolportretten cultuureducatie is het feit dat alle schoolportretten op naam zijn. De schoolportretten cultuureducatie zijn geanonimiseerd. De gedachte hierachter was dat het de medewerkers van scholen de vrijheid gaf te spreken over knelpunten.

Maar wat zeggen al die schoolportretten nou? Dat er een heleboel scholen in het land zijn, die bevestigd zijn en misschien in de toekomst ook bevestigd worden. Een overzicht van wie, waar, door wie is bevestigd, ontbreekt. Op zich zou dit een interessante toevoeging aan de onderzoeksdatabase van Cultuurnetwerk kunnen zijn. Maar misschien is dat meer een taak voor de inspectie, die dit al doet met de eigen schoolportretten op de website www.schoolvoorbeelden.nl.

De vergelijkbaarheid tussen de via internet gevonden portretten en de schoolportretten cultuureducatie is lastig. De focus ligt steeds op een ander gebied of de insteek en aanpak van beschrijving zijn net iets anders. Op zich hoeft dat geen probleem te zijn, want de onderwijsvisie van de school komt over het algemeen wel aan de orde. Wat vooral ontbreekt zijn analyses met algemeen verklarende factoren op verschillende gebieden, zoals overeenkomsten in de onderwijsvisie tussen scholen voor speciaal onderwijs of een taakomschrijving van de ICT-coördinatoren op verschillende scholen. De ontbrekende theorie is niet te wijten aan de onderzoekers, maar aan de keuze om de portretten vooral te gebruiken als inspiratie uit de praktijk.

Uitzondering hierop is de onderwijsinspectiepublicatie *Resultaten van 4 jaar ICT-beleid in het onderwijs* (2001). In deze publicatie wordt naast andere onderzoeksbronnen een terugblik op de schoolportretten gegeven. Hier is enige vergelijking met de schoolportretten cultuureducatie mogelijk die terugslaat op het fundament voor cultuur. In hoofdstuk 4 staat:

“Een cruciale factor voor succes (van ICT in het onderwijs) is een goede wisselwerking tussen initiatieven van onderop en duidelijk beleid van de schoolleiding. De schoolleiding moet het initiatief nemen, besluitvaardig zijn en echte belangstelling hebben voor de praktische realisering. Succesvolle schoolleiders laten niet welwillend enkelingen voortmodderen. Ze gebruiken talenten die bij de eigen mensen aanwezig zijn. Ze zorgen dat dezen hun opvattingen en ideeën kunnen uiten en maken het hen mogelijk daarmee aan de slag te gaan. Daadkracht, durf, visie en betrokkenheid zijn de trefwoorden.” De gekozen onderwijsvisie en de mensen in de school, met name de directeur, zijn dus van cruciaal belang voor het slagen van een beleidsmaatregel.

En zoals het hoort bij onderzoek, roept het weer vragen op. Welke vragen komen op na deze quickscan van schoolportretten?

- Is het interessant vervolgonderzoek uit te voeren naar de invloed van schoolvisie, schoolteam en afzonderlijk directeur en leerkracht op cultuureducatie?
- Zijn er nog meer vergelijkingen mogelijk tussen de diverse schoolportretten?
- En zou het niet interessant zijn een kaart te hebben van al deze schoolportretten, zodat inzichtelijk wordt welke school door wie met welke onderzoeksvraag is bezocht? Dit is interessant voor vervolgonderzoek en herhalingsonderzoek.

Literatuur

Inspectie van het onderwijs (2001). *Resultaten van vier jaar ICT-beleid in het onderwijs*.

Konings, F. (2006). *Elke school is uniek, schoolportretten cultuureducatie in het primair onderwijs*. Den Haag: Ministerie van OCW.

Taakgroep cultuureducatie in het primair onderwijs (2003). *Hart(d) voor cultuur*.

Bronnen en literatuur via Internet

APS

Kansrijke taal schoolportret 1, 2, 3, 4. APS, Utrecht.
<http://www.kansrijketaal.nl/index.php?b=1&d=24&p=91>

CPS

Jansen, L., B. Moonen, L. Odenthal, H. Puper en M. Visser (2005). *Nieuwe leren en ICT*. Amersfoort: CPS Onderwijsontwikkeling en advies. Opdrachtgever: ministerie OCW.
Portretten van vijf basisscholen, zes scholen voor voortgezet onderwijs en drie MBO's.
<http://download.cps.nl/download/Publicaties/NieuwlerenICT.pdf>

Onderwijsinspectie

Speciaal basisonderwijs:
http://www.owinsp.nl/themas/SBO_Schoolportretten

Schoolvoorbeelden:

<http://www.schoolvoorbeelden.nl/>

Waaronder vallen (zit waarschijnlijk een overlap in):

Nieuwe vormen van leren:

<http://www.schoolvoorbeelden.nl/boeithet/lijstweergave.php>

ICT:

<http://www.schoolvoorbeelden.nl/ict-schoolportretten/list.php?onderdeel=schoolportretten>

Rond de honderd schoolportretten PO/VO/BVE/lerarenopleiding vanuit verschillende invalshoeken zoals rekenen en wiskunde, natuurwetenschappelijke vakken, internationaliseren, cultuur, nieuwe vormen van leren.

GION

Visser, S. (2005). Schoolportretten van kwaliteitszorg: vijftien good practice scholen voor het voetlicht. Groningen: GION.

<http://www.qmw.ruq.nl/~emmen/qion3/downloads/2005/portret-kwaliteitszorg.pdf>

Sardes

Broekhof, K. en M. Hoogbergen (2001). Over de grenzen van taal.

In deze publicatie staan tien voortgezet onderwijs-schoolportretten die inzoomen op de invoering van nieuwe schooltalen.

<http://www.sardes.nl/?pid=83a01320b6eb028ddb9d8c6e32f8be0&highlight=schoolportretten>

Es, van, W., F. Hubbard, L. van Tilborg en P. Vedder (2002). Schakels tussen school en thuis.

Procesmanagement Primair Onderwijs.

In deze publicatie zijn onder andere drie basisschoolportretten weergegeven die inzoomen op de samenwerking van scholen met ouders.

<http://www.sardes.nl/simple/download.php?fileId=34>

SLO

Twee portretten over visuele geletterdheid:

<http://www.slo.nl/themas/00159/00006/>

Vmbo-mbo leer-werk-zorgarrangementen rondom niveau 1, tien scholen:

<http://www.slo.nl/themas/00118/00004/>

Vier Brede (basis)scholen, beeldende vakken en dans:

http://www.slo.nl/themas/00036/bredeschool/Brede_school.pdf/

SCO Kohnstamm Instituut

In aansluiting op de publicatie Evaluatie Masterplan Dyslexie van G. Ledoux en anderen zijn door het SCO Kohnstamm Instituut vijf basisschoolportretten leesproblemen en dyslexie geschreven.

http://www.sco-kohnstamminstituut.uva.nl/evaluatie_masterplan_dyslexie.htm

Derriks, M. en F. Geijssel (2006). Vooruitlopen op de wet. Ervaringen van scholen met de beleidsregel Vernieuwing Onderbouw VO 2005-2006. SCO Kohnstamm Instituut Amsterdam. Opdrachtgever: Nieuw Onderbouw VO Zwolle.

Vijf portretten van scholen voor voortgezet onderwijs.

<http://www.sco-kohnstamminstituut.uva.nl/pdf/sco752.pdf>

KPC Groep

Pepermans, J., M. Balthussen en R. Sanner (1999). Verhalen van scholen: Praktijkscholen van vernieuwingen in het basisonderwijs.

Vier basisscholen.

<http://www.kpcgroep.nl/publicaties/publicatie/index.asp?pubID=3>

Schoolportretten

Zes schoolportretten van scholen voor voortgezet onderwijs in het kader van het project Integratie avo-beroepsgericht.

<http://www.kpcgroep.nl/kenniOnLine/artikelen/index.asp?ArticleID=2406&SubjectID=144>